

ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ (ΑΣΤΙΚΟΥ) ΧΩΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ.

Λυκογιάννη Ρ.

*Διδάκτωρ ΕΜΠ, λέκτορας (ΠΔ 407/80), Τμήμα Αρχιτεκτόνων,
Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ*

Περίληψη

Η ανακοίνωση στοχεύει να εμπλέξει, θεωρητικά και εμπειρικά, την καθημερινή ζωή ως μία οπτική που αποτελεί το έδαφος για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης που φωτίζει την έμφυλη διάσταση των διαδικασιών συγκρότησης (τμημάτων της) της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό, η θεώρηση της πόλης μέσα από την καθημερινή ζωή θέτει σε προτεραιότητα τη διερεύνηση της ποικιλίας της αστικής εμπειρίας και συμβάλλει στην κατανόηση της αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στο φύλο και την πόλη.

1. Ανιχνεύοντας την έμφυλη διάσταση του (αστικού) χώρου μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής.

Επειδή ο χρόνος που έχω στη διάθεσή μου δεν μου επιτρέπει να αναπτύξω όλα τα ζητήματα που εμπλέκονται στην υπόσχεση που δίνει ο τίτλος της εισήγησης, θα εστιάσω, αντλώντας υλικό από έρευνα που έχω κάνει σε μια γειτονιά της Αθήνας, στο θεωρητικό – πολιτικό υπόβαθρο, σύμφωνα με το οποίο η οπτική της καθημερινής ζωής υποστηρίζει μία έμφυλη προσέγγιση του αστικού χώρου.

2. Το θεωρητικό πλαίσιο

Όχι τυχαία, αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο αντλεί ιδέες από το έργο του Η. Lefebvre, ο οποίος, αντίθετα με τους φιλοσόφους που αγνόησαν την καθημερινή ζωή ως θέμα τετριμμένο και ασήμαντο ή «μη αυθεντικό» (βλ. π.χ. Heidegger, 1978, 1985), υποστηρίζει ότι η καθημερινή ζωή είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα» και όχι μια αφηρημένη αλήθεια (Lefebvre, 1990α). Έτσι, επιστρέφοντας στο συγκεκριμένο, ο Lefebvre ανοίγει το δρόμο για την ένωση του φιλοσοφικού λόγου με την πραγματική ζωή. Την ίδια στιγμή, ανοίγει νέα πεδία προβληματισμού για την πολιτική οικονομία της πόλης, καθώς το έργο του για την καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο, συσχετισμένο με τη νέα κοινωνία του καταναλωτικά ελεγχόμενου καπιταλισμού, αλλά και με την ανάγκη της «αστικής επανάστασης», μεταθέτει το ενδιαφέρον των μαρξιστών προς την κατεύθυνση του «ζητήματος της πόλης» και της κοινωνικής παραγωγής του χώρου.

Ωστόσο, η καθημερινή ζωή απουσιάζει από τις καθιερωμένες προσεγγίσεις του αστικού χώρου, καθώς κυριαρχεί η πεποίθηση ότι η κοινοτυπία και η ρουτίνα της καθημερινής ζωής δεν είναι άξια για θεωρητική ενασχόληση και ιδιαίτερα όταν αυτή συνδέεται με τις εμπειρίες και τις πρακτικές των γυναικών. Έτσι, οι προσεγγίσεις αυτές εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά σε ζητήματα που συνδέονται με τις γενικές και παγκόσμιες διαδικασίες, τις «δημόσιες» πλευρές των διαδικασιών συγκρότησης της πόλης¹. Η κατανόηση τέτοιων διαδικασιών είναι σημαντική για τη μελέτη της αστικής ανάπτυξης. Αυτό που λείπει από τις αντίστοιχες διατυπώσεις είναι η

¹ Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται θέματα όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου, η βιομηχανική αναδιάρθρωση, η κατανάλωση, το κτισμένο περιβάλλον, ο ανταγωνισμός των πόλων κλπ.

προσοχή σε χωρικές κλίμακες που βρίσκονται «κάτω» από το επίπεδο του αστικού, όπως το σώματος, η κατοικία, η γειτονιά. Στο πλαίσιο αυτό αγνοούνται, οι καθημερινές δραστηριότητες και πρακτικές των πολιτών, καθώς και σημασία τους για τη συγκρότηση και την ερμηνεία της πόλης. Κυρίως όμως, αγνοούνται οι καθημερινές δραστηριότητες των γυναικών, οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως φυσικές και δεδομένες, παρά ως σημαντικές ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η προσέγγιση του αστικού χώρου μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής διαφοροποιείται από τις παραπάνω προσεγγίσεις, καθώς στρέφει την προσοχή σε όλες εκείνες τις επαναλαμβανόμενες και εξαιρετικές δραστηριότητες των πολιτών που διαμορφώνουν την πόλη ιστορικά και διαχρονικά και οι οποίες ταυτόχρονα καθορίζονται από αυτή (Βαϊού 2000). Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να φωτίσει εκείνες τις δραστηριότητες των γυναικών που μένουν στη σκιά των κυρίαρχων θεωρητικών μοντέλων και να συμβάλει έτσι στην κατανόηση της αμοιβαίας συγκρότησης του αστικού χώρου και των έμφυλων σχέσεων.

Για την κατανόηση αυτή πρέπει να ανατρέξουμε στις ιδέες του Lefebvre, ο οποίος υποστηρίζει πως οι καθημερινές ζωές των ανθρώπων δεν χαρακτηρίζονται μόνο από συνεχείς προσαρμογές, αλλά και από συγκρούσεις με ποικίλες δομές του χώρου και του χρόνου. Οι συγκρούσεις αυτές προκαλούνται από τις αντιθέσεις της καθημερινής ζωής, το 'αντιθετικό δίπτυχο' που συγκροτεί η μίζερια και η δύναμή της, και το οποίο συνδέεται με διαδικασίες ατομικής και συλλογικής συνειδητοποίησης και άρα με τη δυνατότητα χειραφέτησης μέσα στην ίδια την καθημερινότητα (Lefebvre 1977, 1991).

Αυτή η θεώρηση της καθημερινής ζωής παραπέμπει στην ένωση του κόσμου ενός ατόμου που ενεργεί (με όρους συναίνεσης ή αντίστασης) μέσα σε μια ολότητα εμπειριών και πρακτικών, μέσα σε ένα πλήθος σφαιρών και διασταυρούμενων χωρικών κλιμάκων, από το σώμα έως τον παγκόσμιο χώρο. Υπερασπίζεται, έτσι, την υπέρβαση των χωριστών σφαιρών (όπως π.χ. δημόσιο/ ιδιωτικό, παγκόσμιο/τοπικό, παραγωγή/αναπαραγωγή κοκ), ενώ απομακρύνεται από την ακαμψία των δυϊσμών και των αφηρημένων κατηγοριοποιήσεων στις οποίες βασίζονται όσες προσεγγίσεις υποθέτουν ότι η κοινωνική ζωή χωρίζεται σε δύο κομμάτια: τον κόσμο των κανονισμών και τον καθημερινό κόσμο (Smith 1987).

Το να απομακρυνόμαστε από τις διχοτομίες αυτές είναι διαφορετικό από το να προσθέτεις το ένα πεδίο στο άλλο. Η προσέγγιση της πόλης μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής συμβάλλει στην κατανόηση της αμοιβαίας συγκρότησης των περιεχομένων του κάθε πεδίου, και οδηγεί στην κατανόηση των σχέσεων εξουσίας που καθορίζουν τα περιεχόμενα αυτά. Συνεπώς, η εστίαση στην καθημερινή ζωή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε αναλύσεις που μένουν στο μικροκοινωνικό επίπεδο. Ούτε περιορίζει την θεωρητική δουλειά σε αυτό που συχνά γίνεται κατανοητό ως «τοπικό», μια κατανόηση που 'βλέπει' τους τόπους ως σταθερές και δεδομένες οντότητες, και αγνοεί το ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στις διαδικασίες με τις οποίες αρθρώνονται οι δομικές τάσεις. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι χώροι/τόποι είναι ενότητες εν τω γίνεσθαι και όχι σταθερές και οριοθετημένες, καθώς εξαρτώνται από την αλληλοδιαπλοκή πολλαπλών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων και πρακτικών που βρίσκονται σε μια διαδικασία συνεχούς εξέλιξης, ποτέ κλειστής ή τελειωμένης (βλ. Massey 1998, 1995).

Σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, η καθημερινή ζωή είναι ταυτόχρονα και ένα μεθοδολογικό ζήτημα, καθώς η οπτική της οδηγεί στην απόφαση να ασχοληθούμε τόσο με τη δράση του μεμονωμένου υποκειμένου, όσο και με τις ευρύτερες χωρο-κοινωνικές πρακτικές, και να διατυπώσουμε ρητά τη φύση της αμοιβαίας σχέσης τους. Η ίδια απόφαση υποστηρίζει την προσπάθεια συγκρότησης προσεγγίσεων του αστικού χώρου από την οπτική του φύλου, γιατί και τα δύο, το μεμονωμένο υποκείμενο και η χωρο-κοινωνική οργάνωση, είναι εξαιρετικά σημαντικά για την κατανόηση των τρόπων που λειτουργεί το φύλο και των τρόπων που επιτελούνται οι αλλαγές (βλ. Scott, 1999), καθώς και για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης του αστικού χώρου ως χώρου που «κατοικείται και έχει φύλο» (Simonsen και

Vaiou 1996).

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που οι φεμινιστικές προσεγγίσεις ξεκινούν τις αναζητήσεις τους από τις καθημερινές ζωές των γυναικών. Αυτή η συνειδητή επιλογή συμβάλλει στην ανάδειξη των καθημερινών πρακτικών και εμπειριών των γυναικών και τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους αυτές καθορίζονται από τις έμφυλες χωρο-κοινωνικές σχέσεις και δομές, καθώς και των τρόπων με τους οποίους (ανα)παράγουν και μετασχηματίζουν τις δομές και τις σχέσεις αυτές (Smith 1987).

3. Η περίπτωση των γυναικών στα Πετράλωνα

Είναι προφανές, προκειμένου να προσεγγιστούν τα ζητήματα αυτά, χρειάζεται εστίαση σε συγκεκριμένα γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια αστικής ανάπτυξης. Η συγκρότηση της δικής μου προσέγγισης ξεκίνησε από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών που μένουν σε μια γειτονιά της Αθήνας, τα Πετράλωνα, με αφορμή την έρευνα που έκανα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής.

Όπως έγινε φανερό από τις αφηγήσεις αυτές, οι γυναίκες δεν είναι παθητικά θύματα, αλλά άτομα που αγωνίζονται να υπερβούν τους περιορισμούς της καθημερινής τους ζωής και, ταυτόχρονα, να τους αλλάξουν. Προσπαθώντας να συνδυάσουν στο χώρο και το χρόνο δραστηριότητες που αφορούν στο σύνολο των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, συγκροτούν στρατηγικές που όχι μόνο καθορίζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης της (Vaiou, 2000). Η ανάλυση αυτή παραπέμπει και πάλι στον Lefebvre ο οποίος 'βλέπει' τον αστικό χώρο να τοποθετείται ανάμεσα στην 'άμεση' και 'έμμεση' τάξη πραγμάτων, ανάμεσα στις σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους άτομα και ομάδες και τους μεγάλους και δυνατούς θεσμούς, νομικούς και ναυτικούς κώδικες.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τις στρατηγικές που αναπτύσσουν προκειμένου να συνδυάσουν την ανάγκη τους για δουλειά με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα για την οικογένεια. Οι στρατηγικές αυτές καθορίζονται από τους κατά φύλο καταμερισμούς εργασίας και εξουσίας στο σπίτι και τους χώρους δουλειάς, τη διαθεσιμότητα, το επίπεδο και την οργάνωση των κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων στις οποίες έχουν πρόσβαση. Έτσι, π.χ. προκειμένου να εξασφαλίσουν βοήθεια για την ανατροφή των παιδιών τους ή τις δουλειές του σπιτιού, αποφασίζουν να εγκατασταθούν ή να παραμείνουν στην περιοχή, κοντά στους γονείς ή άλλους συγγενείς τους και/ή να προσπαθούν να βρουν δουλειά κοντά στα σπίτια τους. Βέβαια, η επιλογή του τόπου κατοικίας τους δεν είναι ανεξάρτητη από παραδόσεις σχετικές με την ιδιοκατοίκηση και την απόκτηση περιουσίας, ούτε από τις αξίες αγοράς γης και ακινήτων και τον τρόπο που διαφοροποιούνται σε διαφορετικές περιοχές της πόλης. Επηρεάζει, όμως, από την πλευρά της, τους παράγοντες αυτούς, μέσα από τους τρόπους με τους οποίους οι οικογένειες αποκτούν πρόσβαση στην κατοικία και αναζητούν να διαμορφώσουν το άμεσο περιβάλλον τους σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες τους.

Η επιλογή του τόπου κατοικίας κοντά σε συγγενικά ή φιλικά δίκτυα αποτελεί ταυτόχρονα και μία από τις στρατηγικές φροντίδας, καθώς έχει να κάνει και με την εξασφάλιση της βοήθειας για παιδιά και ηλικιωμένους. Τέτοιου είδους στρατηγικές αποτελούν ταυτόχρονα προϊόν και προϋπόθεση του οικογενιοκεντρικού μοντέλου του ελληνικού κράτους πρόνοιας και της έλλειψης ανάλογων υπηρεσιών φροντίδας στην περιοχή. Η επιδοματική πολιτική αυτού του συστήματος αφήνει την ευθύνη παροχής πολλών υπηρεσιών στην οικογένεια, πρακτικά στις γυναίκες, ο συμβολή των οποίων εκλαμβάνεται ως ένδειξη αγάπης και όχι ως 'πραγματική' δουλειά. Την ίδια στιγμή, τέτοιου είδους στρατηγικές συμβάλλουν στην επιβίωση των υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων στην περιοχή, η παρουσία των οποίων είναι έντονη από τα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής της, όταν οι γυναίκες μοιράστηκαν τις δυσκολίες της επιβίωσης, κυρίως λόγω της έλλειψης βασικών εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών. Από την άλλη μεριά, αυτά τα δίκτυα περιορίζουν τη δυναμική των συλλογικών αγώνων για τη διεκδίκηση

κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, η έλλειψη των οποίων είναι ιδιαίτερα έντονη στα Πετράλωνα, όπως και σε άλλες ελληνικές γειτονιές/πόλεις.

Η ίδια ανάγκη (να συνδυάσουν την ανάγκη τους για δουλειά με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα για την οικογένεια) οδηγεί πολλές από τις γυναίκες της έρευνας να απασχοληθούν στον τομέα με άτυπες και αδήλωτες μορφές εργασίας και, κυρίως, σε δουλειές που βρίσκονται στην περιοχή. Αυτό έχει να κάνει, εν μέρει με την κυριαρχία των (πολύ) μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων στην οικονομία της πόλης και, εν μέρει με την (ποσοτική και ποιοτική) ανεπάρκεια των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας που απαιτεί εργασιακές στρατηγικές ικανές να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας και την παροχή υπηρεσιών. Δεν είναι τυχαίο ότι τα εργοστάσια και οι μικρές βιοτεχνίες της περιοχής που άντεξαν για καιρό στους κλυδωνισμούς της παγκόσμιας οικονομίας απασχολούσαν κυρίως γυναίκες από την περιοχή. Έτσι, βλέπουμε ότι οι εργασιακές στρατηγικές των γυναικών αποτελούν ταυτόχρονα και προϊόν και προϋπόθεση της αστικής αγοράς εργασίας. Οι στρατηγικές και οι καθημερινές πρακτικές που αναπτύσσουν οι γυναίκες δεν είναι σταθερές και μονολιθικές έννοιες. Είναι πράξεις αντίστασης ενάντια στις ηγεμονικές κατασκευές που καθορίζουν την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία, τις υπηρεσίες φροντίδας, την κατοικία και τον ελεύθερο χρόνο, στην αστικότητα σε όλες της τις πλευρές.

Οι παραπάνω στρατηγικές είναι έμφυλα, γεωγραφικά και ιστορικά προσδιορισμένες, καθώς συσχετίζονται με τις έμφυλες θεσμικές πρακτικές και την έμφυλη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης, χωροχρονικά και πολιτισμικά, δομημένης κοινωνίας. Ορισμένες στρατηγικές παραμένουν σταθερές, ακόμη και όταν μεταβάλλονται οι «αντικειμενικές» συνθήκες της ύπαρξής τους. Άλλες μετασχηματίζονται ή αντικαθίστανται από καινούργιες ακολουθώντας τις αλλαγές που συντελούνται σε ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα, όπως αυτές που είναι άμεσα συσχετισμένες με την αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας, την κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και με τις διαδικασίες ανασυγκρότησης του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου. Οι αλλαγές αυτές συμβάλλουν, ταυτόχρονα, στην αμφισβήτηση ή την αναπαραγωγή των τοπικών συστημάτων κουλτούρας, και στον επανακαθορισμό ή τη διατήρηση συγκεκριμένων θεσμικών πρακτικών που συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία συγκρότησης της πόλης.

Στο πλαίσιο αυτής της δυναμικής της κοινωνικής διαδικασίας συγκρότησης της πόλης και των γειτονιών της, οι χωροκοινωνικές πρακτικές και τα νοήματα των γυναικών και των ανδρών αλληλοδιαπλέκονται, και αλληλεπιδρούν με ποικίλους χωρο-κοινωνικούς και χρονικούς 'κανονισμούς', που συνδέονται άμεσα με το αστικό περιβάλλον με το οποίο οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, εμπλέκονται στις καθημερινές τους ρουτίνες. Και είναι μέσα από αυτή τη διαδικασία που οι έμφυλες ταυτότητες επαναπροσδιορίζονται και ανασυγκροτούνται, μαζί με τον επαναπροσδιορισμό και την ανασυγκρότηση του αστικού περιβάλλοντος του οποίου αποτελούν τμήμα.

4. Συμπερασματικά

Η μελέτη της καθημερινής ζωής, αυτού του φαινομενικά δεδομένου πεδίου, των καθημερινών δραστηριοτήτων που επιτελούνται στα σπίτια, τις γειτονιές και τις πόλεις, μπορεί να αναδείξει το ρόλο τους στη διαμόρφωση των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών αλλαγών. Συμβάλλει έτσι στην κατανόηση διαδικασιών και σχέσεων εξουσίας που παράγουν ποικίλες εμπειρίες και πρακτικές, σε μια ποικιλία αλληλένδετων χωρο-κοινωνικών κλιμάκων. Συνεπώς, η προσέγγιση του (αστικού) χώρου από την οπτική της καθημερινής ζωής μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε το αλληλένδετο και τη διαπλοκή και του ατομικού με το κοινωνικό, του κοινωνικού με το χωρικό και του τοπικού με το παγκόσμιο, και να συγκροτήσουμε μια οπτική για την πόλη και τις μεταβολές της που εμπεριέχει και δεν αποκλείει τους/τις κατοίκους της, με την έμφυλη και ενσώματη υπόστασή τους.

Βιβλιογραφία

Βαΐου Ντ. (2000) «Πόλη και Πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», στο Μ. Μοδινός, Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.) Βιώσιμη Πόλη. Αθήνα: Στοχαστής & ΔΙΠΕ.

Heidegger, M. (1978, 1985) Είναι και Χρόνος. Αθήνα: Δωδώνη (τ.1, τ.2).

Lefebvre H. (1977) Το Δικαίωμα στην Πόλη. Αθήνα: Παπαζήσης (α' έκδοση στα γαλλικά 1968).

Lefebvre H. (1990) Everyday Life in the Modern World. New Brunswick, New Jersey : Transaction Publishers (α' έκδοση στα γαλλικά 1968).

Lefebvre H. (1991) The Production of Space. Oxford : Blackwell (α' έκδοση στα γαλλικά 1974).

Massey, D. (1995), «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού», στο Νέα Οικολογία, 12/1995, 56-61 (πρώτη δημοσίευση στα αγγλικά 1991).

Massey, D. (1998) Space, Place and Gender. Oxford: Polity Press & Blackwell (α' έκδοση 1994).

Scott, J., W. (1999) Gender and the Politics of History. New York: Columbia University Press.

Simonsen, K., Vaiou D. (1996) «Women's Lives and the Making of the City - Experience from the 'North' and 'South' of Europe», στο International Journal of Urban and Regional Research, 20/3, pp. 446-465.

Smith D. (1987) The Every Day World as Problematic. Milton Keynes: Open University Press.